

רקפת סלע-שפי

חוקרי טבע ומתיישבים הצמיחה של אתוס פרוטו-סביבתי בתקופת המנדט וראשית המדינה

מוקדש ליגאל סלע, מחלוצי הגנת הטבע בישראל

אף שהעניין בטבע והדאגה לו נתפסים בהיסטוריוגרפיה המקובלת כרכיב מובן מאליה, מאחד ודומיננטי של התרבות הציונית הלאומית, בפועל הם יצרו אתוס אליטיסטי מבדיל חברתית שתרם להתגבשות היעילה ולתביעת הסטטוס של שתי קבוצות תרבות מובחנות: האחת היא חוקרים ומורים לטבע, והשנייה היא אנשי ההתיישבות העובדת באזורי הספר הכפריים. רקפת סלע-שפי מתארת במאמר זה את תהליך היווצרותו של אתוס פרוטו-סביבתי לפני היות המושגיות והממסד הסביבתי המוכרים, בחברה היהודית המודרנית בימי טרום המדינה וראשיתה. היא סוקרת את הנטיות ודפוסי הפעולה של אנשי ההתיישבות העובדת, שמקורם במסורת הנטורליסטית ובדגם הפדגוגי המודרני של מחקר והוראת הטבע, ואת זירות הפעולה המקומיות והארציות שקשרו ביניהם וחיקו נטיות אלו, שבדיעבד נתפסות כאקטיביזם פרו-סביבתי במלוא מובן המילה.

התייחסות דומה. עצם הגדרתה של מציאות נתונה כבעיה סביבתית תלויה בעמדה מנטלית מסוימת שמניעה אנשים למסגר את הבעיה ולתת לה שם, ובכך שיהיו להם הרצון והכלים לטפל בה. ההסבר להתפתחויות כאלה נעוץ אפוא בראש ובראשונה בזהות המחוללים אותן ובכלי העבודה התרבותיים (cultural toolkit) שלהם, המאפיינים אותם והמסמנים את השתייכותם החברתית במרחב נתון. בישראל, הופעתה של מודעות סביבתית והקמתם של מוסדות מתאימים התרחשו באיחור יחסית לתהליכים מקבילים בעולם המערבי. כמו במערב אירופה ובארצות הברית, גם בישראל היו אירועים אלו קשורים בתהליכי מודרניזציה. בהקשר המקומי, הגורמים שהאיצו אותם היו בעיקר המנדט הבריטי והתנועה הלאומית הציונית, שהיו הקרקע ליוזמות ליצירת תרבות עברית מקומית. אבל אף שכבר השלטון הבריטי שקדם להקמתה של מדינת ישראל (1918–1948) יזם הכרזה על שמורות יער ותחיקה להגנת הצומח ולפיקוח על ציד ודיג, מדיניות זו שהוכתבה מלמעלה לא נאכפה ונשארה זרה ברוחה ולא מוכרת בדרך כלל לקהילות המקומיות, היהודיות והלא יהודיות. יתר על כן,

הופעתו של האתוס הפרו-סביבתי, הפצתו והאפקטיביות שלו בחברה היהודית בארץ בתקופה שקדמה לקום המדינה ובימיה הראשונים של מדינת ישראל נידונות כאן מתוך הגישה התרבותית להסבר התפתחותן של תנועות חברתיות ותפוצתם של סגנונות חיים חדשים בכלל. לאור הנוכחות הבולטת של השיח הסביבתי והממסד הסביבתי כיום, כתיבת ההיסטוריה של התנועה הסביבתית בישראל נוטה לבנות נרטיב ליניארי הממוקד בדרך כלל בתהליכים הגלויים של הקמת מוסדות ופיתוח מדיניות או המתאך התפתחות של רעיונות ותפיסות. אבל קשה להסביר תהליכים מוסדיים ורעיוניים כאלה אך ורק כתגובה מושכלת להופעתן של בעיות אובייקטיביות לכאורה, שכן אותן בעיות עשויות להיווצר בהקשרים תרבותיים אחרים מבלי לעורר שם

פרופ' רקפת סלע-שפי היא ראש היחידה למחקר התרבות באוניברסיטת תל אביב, שם היא מלמדת תאוריות של תרבות וזהות. היא מנהלת את המעבדה לזהות ופעילות סביבתית, העוסקת בזיקות שבין מאבקי זהות ובין התפוצה של התנועה הסביבתית בישראל.

דוא"ל: rakefet@tauex.tau.ac.il

הזואולוג היינריך מנדלסון, ממייסדי אוניברסיטת תל אביב והאב הרוחני של החברה להגנת הטבע

אמנם כבר בראשית שנות ה־50, בשלבים המוקדמים של הקמת המנגנון של מדינת ישראל, נעשו צעדים ראשונים (בלחץ של בודדים וקבוצות, שבחלק מהם עוסק מאמר זה) להכרה ולטיפול בענייני הסביבה הטבעית, בין היתר באמצעות הוועדה לתכנון שטחי שמורות והמדור לשמירת הטבע שהוקם במשרד החקלאות. אבל יותר מעשור עבר עד שהיוזמות האלה הבשילו, ורק באמצע שנות ה־60, כ־15 שנים לאחר קום המדינה, התחיל תהליך מסודר של חקיקה ישראלית ושל הקמת ממסד ריכוזי בתחום זה – רשות שמורות הטבע, שהוקמה בשנת 1964. כל זה היה חלק מתהליך ממושך של היווצרות אתוס תרבותי חדש. לכן עולות השאלות מי היו האנשים שפיתחו והפיצו את האתוס הזה ובאילו הקשרים הם פעלו, בעשורים שקדמו להמשגה הסביבתית ולהקמתם של הגופים המוסמכים המוכרים. למסודות ולמדיניות אמנם יש משקל רב בתהליכים אלו, אבל מאמר זה מפנה את הזרקור אל אותה דינמיקה חברתית־תרבותית בהיווצרותה של זהות מקומית שהייתה הכוח המניע לצמיחה מלמטה של תנועה עממית. תנועה זו, שבשלביה הראשונים ניתן לכנותה תנועה פרוטו־סביבתית – משום שהייתה אז תנועה ראשונית ובסיסית, שלימים תהפוך לזרם מוכר ומוגדר – הופיעה והתפתחה לאורך העשורים הראשונים של המאה העשרים והובילה לבסוף להתגבשות של תודעה סביבתית מובהקת.

התנועה הסביבתית כפי שהתפתחה במאה העשרים אינה עשויה מקשה אחת. גרסאות שונות, אפילו מנוגדות, של אידאולוגיה סביבתית נעות בין תביעה לשימור הטבע מפני נזקי האנושות מצד אחד ובין דרישה אנתרופוצנטרית לצדק חברתי־סביבתי מהצד האחר. אבל אין חולק על כך שמבחינה היסטורית, המנוע הראשון להופעתם של כל דפוסי השיטה והעשייה האלה היה ההתעניינות בטבע לשם עצמו, שהרומנטיקה האירופית והלאומיות האירופית של המאה השמונה־עשרה והתשע־עשרה היו החממה שלה. ה"גילוי" של הטבע והדאגה לו נתפסו כרכיב קנוני הכרחי של כל תרבות לאומית מודרנית, וכך גם בהקשר צמיחתה של התרבות העברית החדשה בארץ ישראל. היום אנחנו מקבלים כמובן מאליו שאהבת הטבע היא רכיב מובנה ובלתי נפרד ממה שמכונה לרוב בהכללה "התרבות הציונית" ההגמונית, המקדשת את הכרת הטבע והארץ דרך הרגליים. לכן היחס המיוחד אל הטבע נתפס לא פעם כחלק ממנגנון שליטה והאחזקה חברתית המיוחס לתרבות זו. אבל בפועל, העניין בטבע כשלעצמו לא הפך לאתוס מאחד, לא בתרבות העברית החדשה שנוצרה בארץ וצברה תאוצה במחצית הראשונה של המאה העשרים ולא בתרבויות לאומיות אחרות ששימשו לה מקור השראה. בניגוד למקובל לחשוב, על אף הערך

המיתולוגי של היחס הזה כלפי הטבע, הוא לא התקבל כרגש שולט ביישוב בימי טרום המדינה ולא חדר באופן שווה לכל השדרות החברתיות. גם כיום, כשלשיח הזה כבר יש נוכחות בולטת, שכבות רחבות של הציבור, בארץ כמו בכל העולם, עודן אדישות או עוינות כלפיו וכלפי מאמצייהם של פעילי סביבה על זרמיהם ליצור שינוי תפיסתי והתנהגותי גורף בתחום היחס לטבע וניצול משאביו. במילים אחרות, הצגתה של "אהבת הטבע" כקונצנזוס מוסרי רחב הקשור במפעל הלאומי מסווה את העובדה שכמו כל רפרטואר תרבותי אחר, גם העניין בטבע והמודעות הסביבתית נתפסים בקרב האנשים בתרבות כמשאבי סטטוס, המזוהים עם קבוצות מסוימות ולא עם אחרות ומייצרים דווקא בידול חברתי.

יתר על כן, האקסקלוסיביות של אתוס אהבת הטבע אינה נובעת בהכרח ממצבי הקיום החומריים של חברה זו או אחרת. הסברים מטריאליסטיים נוטים לתלות את הסנטימנט הזה בתנאי החיים של קהילות כפריות, שהקרבה היומיומית וההיכרות הפיזית הבלתי אמצעית שלהן עם הטבע ממילא מצמיחה בהן כביכול אהבה כלפיו. אבל כמו שמראה ההיסטוריה של בניית התרבויות הלאומיות באירופה, אותו סוג של ידע ורגשות שצמחו במאה התשע־עשרה, ההופך את הטבע מספירה של ייצור כלכלי לאובייקט להתבוננות ולהערצה, היה דווקא פרויקט תרבותי של הבורגנות המשכילה ולא של האיכרים. הסוציולוג אלן גרינבאום מתאר את "המומחיות בטבע" (nature connoisseurship) – הידענות שיש לאנשים מסוימים לגבי הטבע ואין לאחרים, היוצרת יכולת הבחנה דקה לגבי הטבע כביטוי של עידון תרבותי (fine distinction) – ברוח התפיסה של בורדייה, ממש כמו המומחיות באמנות או במוזיקה. המדובר בכשירות תרבותית ייחודית, שמקורה בטיפוח של יכולת התבוננות ושיפוט הדורשת השקעה וכישורים יוצאי דופן, ולפיכך היא הופכת למשאב פריווילגי מבדיל חברתי. בכל אלו מתגלה אפוא מתח מובנה בין השאיפה המושכלת להפיץ את המודעות הסביבתית באוכלוסייה הכללית ובין האליטיזם הקשור בעצם המודעות הזאת ובנטיית הרגשיות וההתנהגותיות המיוחסות לה. דינמיקה כזאת של בידול מתרחשת בכל חברה, לפי הנסיבות ההיסטוריות המיוחדות לה. טענתי היא שבהקשר הספציפי של תקופת היישוב וראשיתה של מדינת ישראל, היחס לטבע והדאגה לסביבה הפכו לנטייה תרבותית אליטיסטית שהיה לה תפקיד חשוב בהתגבשותה של זהות קבוצתית מסוימת ומובחנת ובתפיסת מקומה בקרב אוכלוסיית היישוב. תהליך זה, שהתחיל עם ההתיישבות היהודית המודרנית בארץ בעשורים הראשונים של המאה העשרים ואף קודם לכן, הגיע לשיאו ולהתמסדותו בתקופה של ראשית המדינה.

הפרוטו-סביבתיות והפרויקט הלאומי: פעילות מהשוליים

עובדה היא שעל אף המיתולוגיזציה של אהבת הטבע והארץ, הנושא הזה נותר בשוליים מבחינת ההיסטוריוגרפיה המקומית (ואולי התקבל יותר בניהול של תולדות החינוך). אחד ההסברים לכך נעוץ בעובדה שהנושא לא נתפס מעולם כקשור למאבקים הפוליטיים המרכזיים שהיסטוריונים מתעניינים בהם, ולא הוליד גיבורים לאומיים. האנשים שהיו סוכני הטיפוח וההפצה של אהבת הטבע לא היו חלק מהנהגת היישוב, וההשפעה שלהם בלטה לא במרכזים העירוניים אלא דווקא באזורי הספר הכפריים. שם, ולא בקרב האוכלוסייה העירונית, התפתח במציאות היומיומית מה שאפשר לכנותו בדיעבד אקטיביזם פרו-סביבתי. אבל ברור שתהליכים מקומיים כאלה לא התרחשו במנותק מתהליך חברתי כולל יותר של היווצרות קבוצות תרבות חדשות ביישוב היהודי המודרני בארץ ישראל. הכוונה היא להתגבשויות חברתיות-תרבותיות, שנוצרו לאו דווקא כארגונים ממוקדי מטרה מנוסחת אלא מתוך רשת של זיקות וקשרים אישיים בין אנשים הפרושים במרחב הארץ, שחלקו נטיות רגשיות והתנהגותיות משותפות.

במבט היסטורי, אפשר להצביע על התבלטותן של שתי קבוצות כאלה שהיו אחראיות על הצמיחה וההפצה של האתוס הפרוטו-סביבתי בתרבות היהודית המקומית לאורך המחצית הראשונה של המאה העשרים ובימי ראשית המדינה: חוקרי טבע מקצועיים ומורים לטבע, וקבוצות קטנות של אנשי ההתיישבות העובדת באזורי הספר. כאמור, בכך אין כוונתי לתאר תהליך מבודד שהתרחש כביכול באופן מקומי ונקודתי. להפך, אין ספק שהתשתית לתהליך הזה ניוונה מפעולתם של אנשים וגופים רבים אחרים בתחום ייצור הידע והחינוך בנושא ומהתמקצעות ניהול משאבי הטבע – פרי פועלם של יזמים ציוניים מאז סוף המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים, בין היתר בחוות עבודה ולימוד חקלאיות, במכוני מחקר, ובפיתוחים טכנולוגיים ויוזמות לתכנון הנוף כמו אלה של הקרן הקיימת לישראל. בין אלה בלטה השפעתם של אגרונומים ציוניים ובהם אנשי מפתח כיצחק וילקנסקי, שניהל את חוות בן שמן, הקים וניהל את המכון לחקלאות ולמדעי הטבע ויזם את פורמט מושב העובדים, וכן חנה מייזל ורחל ינאית, שייסדו משקי פועלות ברחבי הארץ. לצידם עמדה שורה של אנשי מקצוע ופעילים ציוניים אחרים שפעולתם הנכיחה את העניין בטבע באמצעות הערוצים השונים של הבניית סגנון חיים חקלאי והפצתו באוכלוסיית היישוב. אבל על רקע הפעילות המגוונת הזאת, טענתי היא שאתוס אהבת הטבע והדאגה

לטבע טופח באופן ממוקד על ידי אותם בודדים וחבורות של חוקרי טבע, מורים לטבע ואנשים בהתיישבות העובדת, מפני שלטבע היה תפקיד ייחודי בהבניית הזהות שלהם ובתפיסת מקומם בתוך העולם החברתי שהלך והתגבש אז. לפיכך, חלקם של אנשים אלו בלט במיוחד לא רק במימוש האתוס הזה בגופם ובנפשם, אלא גם בפעילות שהובילה בהמשך למיסודו.

חוקרי הטבע ומורים לטבע בארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה העשרים

בעשורים הראשונים של המאה העשרים פעלו במרחב המקומי כמה עשרות זואולוגים ובוטנאים יהודים צעירים, אנשי העלייה השנייה והשלישית, רובם יוצאי קהילות מסורתיות במזרח אירופה. חלקם הגיעו לארץ מצוידים בהשכלה אקדמית, לעיתים קרובות חלקית בלבד. אחרים נסעו מהארץ ללמוד באירופה. בשל הבסיס המקצועי שרכשו (ובמידת מה בהשראת המטיילים המיסיונרים, שכבר יצרו מסורת של מחקר הצומח והחי בארץ הקודש לאורך המאה התשע-עשרה), הם התעניינו בשימור הידע המדעי על הטבע יותר מאשר בשימור הסביבה הטבעית עצמה. הם עבדו לפי הדגם הנטורליסטי של "ידיעת הטבע" (natural history), המבוסס על גילוי תופעות טבע ומעקב צמוד אחריהן בהקשר של סביבתן הטבעית, באמצעות התבוננות, איסוף ושימור של מינים, כדי ליצור טקסונומיות, לכתוב מגדירים ולהקים אוספים, אקווריומים וגנים בוטניים וזואולוגיים – כל מה שמהווה עד היום את התשתית לידע שלנו על הסביבה הטבעית המקומית. אם מפני שעבודת המחקר שלהם חייבה אותם להכיר את השטח ואם מפני שרובם התפרנסו בשלב זה או אחר מהוראה והחליפו מקומות עבודה, אנשים אלו היו ניידים יחסית והגיעו לאזורים שונים ברחבי הארץ.

המשותף לחוקרים יהודים אלו היה אותה "מומחיות בטבע", שהפנימו כחניכי הגישה הנטורליסטית של מדעי הטבע האירופיים. כמהגרים צעירים בארץ ישראל בשנות ה-20 וה-30, מומחיות זו הייתה עבורם נכס תרבותי נדיר. נוסף על סוגי הידע המקצועי הפורמלי היא חייבה הפנמה של עמדה מנטלית וגופנית ייחודית. הדבר מתואר למשל בסיפור חייה של אמליה דיטריך (Dietrich, 1821–1891), אחת הגיבורות של מחקר הטבע הגרמני במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, בספר אמליה דיטריך מאת כריסט בישוף, שתורגם לעברית כבר בעשורים הראשונים של המאה העשרים ונפוץ בספריות בארץ. אנשים אלו סיגלו יכולות והרגלים של החוקר הטוטלי חסר הפשרות, המקדיש את חייו לגילויי הטבע, הידען בפרטי פרטים,

בארץ ישראל), נולד באוקראינה בשנת 1901, הגיע לארץ ב־1920 ועבד כמורה בבתי ספר של זרם העובדים. בראשית שנות ה־30 למד בברלין מדעי הטבע, ועם שובו לארץ המשיך בעבודת ההוראה והפך לאחד המורים האגדיים לטבע בצפון הארץ. בספר לבני הנעורים שפרסם בערוב ימיו, החלוצים: חוקרי הטבע של ארץ ישראל (1972), הוא ליקט את סיפוריהם של כתריסר חוקרים ומורים לטבע מהדור הראשון והשני, במעין מיתולוגיה של דמות אדם זו בתרבות המקומית. הוא מפאר את אורח חייהם ואת דבקותם במפעל המדעי, שהוא מייחס לו גם ערך לאומי. כפי ששמאלי מתאר זאת, אורח חיים זה נתפס בעיניהם כביטוי של מודרניות, של קדמה ושל מרד הרואי בדעות קדומות – מרד בכל מה שאפיין, לפי תפיסתו, את העולם היהודי־מסורתי המזרח־אירופי שממנו באו רובם: "אמותינו חנכו אותנו", הוא כותב, "שהנוגע ב'פרח' שן־הארי לוקה בצרעת, והממשש בכלנית – עיניו מתעוורות. ואבותינו הטיפו לנו השכם והערב: המשחק בחתול, שוכח תלמודו, והמפריח יונים – הרי זה ריקא. פחדנו פחד נורא את הכלב, וכל בעל חיים ועוף – שקץ היו לנו, כל הנוגע בהם – יטמא".²

מבלי לקבוע אם הייתה זו תחושה מוצדקת או מוטעית, אותה תחושה של פריצת מסגרות וחדשנות שחוקרי טבע אלו ייחסו לנטייתיהם האישיותיות ולבחירתם המקצועית הבדילו אותם, מבחינתם, לא רק מקהילות המוצא המסורתיות שלהם אלא גם מסביבתם המיידית בארץ ישראל. כך מציג זאת ישראל אהרוני, הידוע כזואולוג העברי הראשון, בסיפורו האוטוביוגרפי. אהרוני, יליד ליטא, הגיע לפלשתינה ב־1901 לאחר שלמד בפראג זואולוגיה ופילולוגיה שמית. בארץ, לצד עיסוקו בהוראה, התמחה באיתור, בלכידה ובשימור של בעלי חיים נדירים של ארץ הקודש (מרחב שכלל גם את סוריה ועיראק) במיטב המסורת המקצועית, שהתוצר שלה היה הכנת אוסף פוחלצים לטובת הידע המדעי. לזנים שאסף היה ביקוש באוספים של מוזאונים לטבע באירופה וגם באוסף המכון הגרמני בירושלים לחקירת עתיקות ישראל. בספר זכרונות זואולוג עברי (1943), שפרסם בערוב ימיו, אהרוני מנסח תפיסה עצמית זו, הספוגה בתחושה של אוונגרד תרבותי בשל המרחק שהוא מסמן בינו – החלוץ והיחיד בתחומו – ובין החברה היהודית שסביבו, בכל הקשור לידע העמוק והמפורט על הטבע ולמגע הישיר עם עולם החי:

בהיותי עוד יחיד באמנותי, בלי מתחרים [...] רק נוד נדו לי ויחשבוני למשוגע, לחסר דעה, כי לא יכלו להבין בשכלם הצלול, שאדם שפוי ובר דעת יסתכל יותר

המיומן בשיטות זיהוי מינים, לכידה, גידול ושימור, המורגל בשיטות ונדידה בתנאי שטח קיצוניים, הבז לנוחות, בעל כושר הסבל. כל אלה היו כרוכים בנטיית רגשיות כמו סקרנות, הרפתקנות, נועזות, היעדר חומרנות הגובל בסגפנות, ומעל לכול – בהיעדר מוחלט של סלידה ממגע עם בעלי חיים. כל אלה קיבלו ערך מוסרי מיוחד, המיוחס לתחושת ייעוד והתמסרות עד כדי הקרבה למען הידע

הבוטנאי אלכסנדר אֵיג עם תלמידים. איג היה מראשוני חוקרי הצמחים בארץ ישראל וייסד את הגן הבוטני הראשון בארץ, בקמפוס האוניברסיטה העברית בהר הצופים בירושלים

המדעי, ולסוג ההנאה הכרוך בהגשמה ובהישג. כך למשל מתאר אליעזר שמאלי, זואולוג ומורה לטבע, את הבוטנאי אלכסנדר אֵיג (שנולד ברוסיה ב־1894 והגיע לפלשתינה ב־1909), מחברו של המגדיר הראשון לצמחי ארץ ישראל (1931), מורה וחוקר נודד, שכעבור שנים היה לפרופסור באוניברסיטה העברית: "זכורני את סיוריו של איג בעמק הירדן ובגליל במשך ימים ושבועות, והוא מהלך ברגל בחמה, עמוס מכבשים כבדים ומלאי צמחים ופניו רעים־נוראים, ובריאותו רופפת. פרנסתו לחם צר ומים לחץ, אך פניו קורנים ממציאות והישגים".¹

כצעירים יהודים משכילים, עמדה מנטלית וגופנית זו הייתה מבחינתם ביטוי של המרה תרבותית קיצונית. שמאלי עצמו, הנודע היום בעיקר כמחנך וכסופר לנוער (אף שבשנות ה־30 היה הראשון שעסק בטיבוע ציפורים

היינריך מנדלסון במכון הביולוגי-פדגוגי ברחוב יהודה הלוי בתל אביב, 1942

כפי שעולה אצל שניהם, בחווייתם הם נתפסו כדמויות אקסצנטריות וחריגות בנוף האנושי שסביבם. אי-אפשר להתעלם מתחושת העליונות המהדהדת בעדויותיהם, שמקורה בידע וברגישויות מסוג חדש ונדיר שאינו מוכר בציבור הרחב. סיפורים דומים מספר גם הזואולוג היינריך מנדלסון, אחד הנציגים הבולטים של דור הזואולוגים השני, ממייסדיה של אוניברסיטת תל אביב והאב הרוחני של החברה להגנת הטבע. מנדלסון, יליד ברלין (1910), למד זואולוגיה בברלין ואת עבודת הדוקטור שלו עשה באוניברסיטה העברית בשנות ה-30. הוא מספר על פער תרבותי עמוק שחווה, כזואולוג מקצועי חניך האקדמיה הגרמנית, במפגשו עם תושבי תל אביב בשנות ה-30. כמו אהרונז' לפניו, גם מנדלסון זיהה אותם עם דמות המהגר היהודי המזרח-אירופי, שבורותו בענייני הטבע היא חלק מעולמו המנטלי של הסוחר הזעיר (אף שבשנות ה-30

משעה שלמה "בזכוב פשוט" וימצא בו עניין להעסיק את מחשבתו. [...]) כי מי אינו מכיר את "הזכוב"? מה תתן ומה תוסיף ההתבוננות הזאת. "מצלצלים" בוודאי לא. היהודים רגילים היו אז, כדרכם היום, לכנות כל שרץ-עוף (פרפר, חיפושית, צרעה, נמלה פורחת, צרצור, חגב לא רגיל, ואפילו עכביש) בשם "זכוב". בימים הטובים ההם היתה עוד חקירת החי ברוך השם "סחורה" בזויה מאד, ששום יהודי לא קפץ עליה.³

אותה תחושה של נבדלות תרבותית עוברת כחוט השני מזיכרונותיו של אהרונז', במחצית הראשונה של המאה העשרים, עד רשמיו האוטוביוגרפיים של גיורא אילני, מי שהיה הזואולוג הראשי של רשות שמורות הטבע בעשורים הראשונים לקיומה. כותרת ספרו של אילני, מעלה נמר: זיכרונות זואולוג ישראלי (2004), רומזת בבירור לספרו של אהרונז' כמקור ההשראה לדימוי העצמי של הכותב.

"אהבת הטבע" כבר הונגשה לדור הצעיר בעזרת מערכת החינוך והספרות העברית המודרנית. על החוויה הזאת של פער השכלתי ומקצועי מתווספים בסיפורו של מנדלסון גם פערים דוריים ולשוניים כאשר הוא פוגש ביהודי זקן דובר יידיש, "שפת העיירה", בניגוד לגרמנית שהיא "שפת המדע" ושפתו של מנדלסון, הסטודנט הצעיר:

פעם, כשבועיים לאחר שעליתי ארצה, נסעתי באוטובוס, והיתה אתי צנצנת שבה שנוניות שאספתי בחולות צפון תל-אביב. כדי להגיע העירה נסעתי באוטובוס שנסע עד הירקון, בחזרה למכון הביולוגי [...] אז בדרך אספנו איזה יהודי זקן. הוא הסתכל והסתכל על הצנצנת ושאל אותי באידיש: "בחור צעיר, מה אתה עושה עם הלטאות האלה?" עברית אז עוד לא ידעתי, ואידיש יכולתי איכשהו להבין. כך התנהלה השיחה מצדו באידיש ומצדי בגרמנית. אמרתי לו שאני זואולוג, והוא אמר: "תראה, זה לא עסק בשביל בחור צעיר שנראה נבון כמוך, אני מציע לך שתקים עסק. עולים עכשיו לארץ הרבה רופאים מגרמניה, ואין להם רשיון עבודה, והם צריכים למכור את הציוד שלהם. תקנה את הציוד הזה ותמכור אותו לרופאים המקומיים, וכך תוכל להרוויח יפה ולא תצטרך להתעסק עם לטאות". כן, זו היתה אז הגישה לטבע של תושבי תל-אביב.⁴

מסלול החיים של מקצת האנשים האלה, חלקם אוטודידקטים ומשכילים למחצה, הוביל אותם להתמחות בתחום ולהשתלב באוניברסיטה העברית עם היווסדה בשנת 1925, ובה היו מהמקימים של לימודי הביולוגיה (עם אלה נמנים הזואולוג ישראל אהרונ, הבוטנאים אלכסנדר איג ועוזריו מיכאל זהרי ונעמי פיינברון, האנטומולוג פריץ בודנהיימר ואחרים). אבל רובם לא עברו התמחות כזאת, אלא היו מורים ומורות לטבע בבתי הספר ובסמינרים למורים. אלה ראו את עצמם כמתחנכים יותר מאשר כמדענים, ונתפסו כך גם בעיני אחרים. מכיוון שהיו בעמדת הביניים שבין מחקר הטבע ובין ההוראה והכשרת המורים לטבע, הם טיפחו תפיסה פדגוגית הוליסטית של התעניינות בטבע וצבירת ידע בכל הדיסציפלינות של לימודי הטבע: בוטניקה, זואולוגיה, גאולוגיה, גאוגרפיה ועוד. המדובר בשורה של אנשים ונשים שתקצר היריעה למנותם כאן, בעלי השכלה במדעי הטבע ובאגרונומיה, שהתבלטו בתחומים האלה וחלקם גם הונצחו בתודעה ההיסטורית כמי שרתמו את פעילותם המקצועית למיזם הציוני.⁵

האבטיפוס הזה של המדען-המורה לטבע התגלם במובהק בדמותו המיתולוגית של יהושע מרגולין, הידוע כ"דוד יהושע". מרגולין, יליד רוסיה הלבנה (1877), הגיע לארץ

בפעם הראשונה בשנת 1904. כעבור שנים אחדות חזר לאירופה ועבד כמורה במוסדות עבריים שונים, ורק בגיל מבוגר יחסית השלים את בחינות הבגרות ולמד מדעי הטבע באוניברסיטה של קייב. כשחזר לארץ (1924) עבד כמורה לטבע במקווה ישראל, ואחר כך שימש כמורה נודד של ההסתדרות בצפון הארץ. גולת הכותרת של הקריירה שלו הייתה המכון הביולוגי-פדגוגי שהקים בתל אביב בשנת 1931 בסיוע עיריית תל אביב, מכון שהפך בעשורים הבאים למוסד המכונן של הוראת הטבע ושל תרבות המורים לטבע בארץ. במכון זה הוא קיים השתלמויות למורים ולגננות והקים אוספים, אקווריום, גן בוטני וזואולוגי וערוגות חקלאות. תלמידי המכון הגיעו מכל הארץ, בעיקר מן הקיבוצים, וכפי שמתואר בסיפוריהם הרבים (השמורים בארכיון סמינר אורנים) נוצרה בתוכם קבוצה מעורבת ופעילה. מקבוצה זו גם יצאה היוזמה להקמת סמינר הקיבוצים (1939) להסמכת מורים וגננות, ששכן בצמוד למכון והלימודים בו הדגישו את מדעי הטבע. מרגולין, שהיה הרוח החיה גם במוסד זה, היה גם מי שהגה בהמשך את הקמת הסמינר התאום – סמינר אורנים, שהוקם בגבעת אלכסנדר בשולי עמק יזרעאל בשנת 1951, שנים ספורות לאחר מותו.

מרגולין עצמו, אף שהיה בעל השכלה פורמלית, נתפס אצל אנשי ההתיישבות כפדגוג הוליסטי, אוטודידקט ויום יותר מאשר כאיש מדע. אריה אבולעפיה, לברונט ובן טיפוחיו של מרגולין, שעבד כאסיסטנט במכון ואחר כך היה ממקימי אורנים ומורה בכיר בו, מספר: "אנחנו, עם מורשת מרגולין, חשבנו על הסתכלות מן הטבע אל הספר ומן הספר חזרה אל הטבע. [...] לא שהוא זולז באקדמיזציה, אבל הוא עצמו לא היה אקדמאי. מרגולין היה מתחיל שיעור בוטניקה והיה גולש לאיזה משפט מהמקרא וזה היה הופך לשיעור תנ"ך [...]".⁶ הסיורים בטבע אמנם היו חלק הכרחי בלימודי הטבע לפי השיטה המסורתית האירופית, אבל אבולעפיה ואחרים מייחסים לתפיסתו של מרגולין גם מרידה במסד האקדמי ובדמותה של האוניברסיטה העברית, שכבר אז נתפסה בעיניהם כמגדל שן נוקשה ומנותק מהמציאות: "בירושלים", סיפר אבולעפיה בהרצאה בפני מבקרים באורנים, "כל המחלקה לזואולוגיה שם היו יקים שהם לא ידעו מהארץ כלום. הכל [תוך ה]ספרות".⁷ על רקע זה, כתביו של מרגולין ושפע הסיפורים עליו ולזכרו מבליטים את משנתו הפדגוגית החדשנית המחייבת היכרות ישירה עם הטבע, את יחסו המיוחד לילדים (הוא גם כתב שירי ילדים), ואת הקרבה שחש אל ההתיישבות העובדת אף שחי בתל אביב ולא עסק בחקלאות.

אותה אמביוולנטיות שבין הנטייה להתמקצעות במדעי הטבע ובין האידאולוגיה הפדגוגית ההוליסטית של המורים

אפיינה את רוח המכון הביולוגי-פדגוגי כולו. מגעו ההדוק של מרגולין עם המורים שהגיעו מכל רחבי הארץ להשתלם במכון, והקשר האינטנסיבי שלו עם מוסדות ההכשרה של החברה הקיבוצית, הפכו אותו לגיבור העממי של מחנכים וחובבי טבע, שבשלב זה היו מעין תנועה לא רשמית וחסרת שם – תנועה שהלכה ונוצרה מתוך שותפות של נטיות ותחושת ייחוד, גם ללא קשר אישי ישיר בין כל השותפים לה. בצוואתו, הנמצאת בארכיון סמינר אורנים, הורה מרגולין לחלק את "הרכוש של המכון הביולוגי-פדגוגי, האוספים החיים, הממולאים, המשומרים, מכשירי הלימוד וכלי הרהוט" בין עיריית תל אביב ובין הסמינר למורים וגננות של התנועה הקיבוצית, לא רק בגלל התמיכה הכספית שהעניקה, "שהגיע[ה] כמעט למחצית התקציב של המכון הביולוגי", אלא בעיקר מפני ש"תלמידי הסמינר השתתפו גם השתתפות פעילה ביצירת האוספים בהמצאם למכון מוצגים מכל פינות הטבע בארץ. והעיקר, סמינר התנועה הקיבוצית נענה לפעולה הפדגוגית הגדולה במקצוע לימודי הטבע שבשבילה נועד המכון. למרות תנאי השיכון הגרועים שקדו על לימודי הטבע מאות מורים וגננות מכל ישובי הארץ". אך בה בעת, לצידו של מרגולין עזרו בעבודת המכון גם דוקטורנטים מהאוניברסיטה העברית, ובהם הזואולוגים היינריך מנדלסון ואלכסנדר ברש והבוטנאי יעקב גליל, שהפכו אחר כך לפרופסורים באוניברסיטת תל אביב. אף שייצגו את מגמת ההתמחות והאקדמיזציה של מדעי הטבע בארץ, הם מעידים שראו עצמם כתלמידיו של מרגולין. בפועל, מנדלסון ריכז את הניהול המקצועי של המכון כבר בימי חייו של מרגולין, ולאחר מות מרגולין ב־1947 שימש כמנהלו הרשמי של המכון. ב־1953 הפך מוסד זה ל"מכון האוניברסיטאי למדעי הטבע" ובהמשך היה ממוסדותיה הראשונים של אוניברסיטת תל אביב, שנוסדה ב־1956 ומקום משכנה הראשון היה במתחם המכון באבו כביר (לשם הועבר לאחר קום המדינה ממושב הראשון ברחוב יהודה הלוי).

המכון הביולוגי-פדגוגי בתל אביב שימש אפוא צומת פיזי ומנטלי בהיווצרותה של קבוצה חברתית-תרבותית שהלכה ונפרסה על פני כל הארץ, בעיקר באזורי ההתיישבות העובדת, ברשת מסועפת של קשרים בין חוקרי טבע ומחנכים. מנדלסון הוסיף לתחזק את הקשר עם הפריפריה גם בהיותו פרופסור באוניברסיטה, אף כי בסגנון אישי שונה לחלוטין מזה של מרגולין, כפי שמעיד שלל המכתבים שנשמרו בעיזבונו (השמור בארכיון מנדלסון שבאוניברסיטת תל אביב). אנשים מאזורים כפריים בכל חלקי הארץ, רבים מהם מורים לטבע וחלקם תלמידיו לשעבר, נהגו לדווח לו על גילויים או על מפגעי טבע באזור מחייתם, להתייעץ

בנוגע לזיהוי מינים נדירים, להביא למכון ממצאים פיזיים – לרבות בעלי חיים פצועים או מורעלים, ואף פגרים – ולבקש הדרכה או עזרה בהתמודדות עם פגעי הרעלה בשדות, במתן אישורי ציד או אישורים להחזקת חיות, בטיפול בחיות וכדומה. כך נפגשו במכון הסטודנט לזואולוגיה אמוץ זהבי, שהיה תלמידו של מנדלסון, והמורה לטבע מן הקיבוץ עזריה אלון, ובברכתו של מנדלסון הפכו יחד לכוח המניע בייסודה של החברה להגנת הטבע (1953/4).

החברה להגנת הטבע, הארגון הסביבתי הציבורי הראשון בארץ, הייתה בנויה על אותו מתח, או על השילוב, שבין המקצוענות המדעית ובין הגישה הפדגוגית של אהבת הטבע. מצד אחד היא שאבה את השראתה מ"הוועדה להגנת הטבע", שהקימו שנים אחדות קודם לכן (ב־1949) חברי החברה הזואולוגית והחברה הבוטנית. מצד אחר היא צמחה באופן מובהק במתכונת של תנועת חובבים עממית, על בסיס התנדבותי וברוח אנטי־בירוקרטית, במטרה להקיף מעגלים חברתיים רחבים. ובכל זאת היה אופייה מסוגר ואליטיסטי יחסית. בכנס היסוד של החברה, שהתקיים בחודש יוני 1954, התכנסה באורנים חבורה של כ־70 איש שכללה בעיקר מורים לטבע וחובבי טבע מאנשי ההתיישבות העובדת, וכאלה היו גם כאלפיים החברים שהצטרפו לחברה בשנותיה הראשונות. האופי האינטימי הסגור של החברה להגנת הטבע, המבוסס על שיתוף נטיות והעדפות ועל קשרים אישיים בין אנשים הפזורים בפריפריה, נשמר עד אמצע שנות ה־60 לפחות.

הקמת החברה להגנת הטבע הייתה אפוא המשך של תהליך שהתרחש לאורך העשורים הקודמים והתאפיין בשני דפוסים עיקריים. ראשית, אף על פי שהשאיפה המוסכמת של מערכת החינוך (שרבים מחברי הארגון היו חלק ממנה) הייתה להפיץ את אהבת הטבע כחלק מתרבות לאומית אחידה וכוללת, בפועל יצרו הפעילים במערכת זו אתוס אליטיסטי ומבדל חברתית שהיה כרוך במתחים ובחיכוכים מקומיים. שנית, בשעה שבהתאם לדפוס האירופי אותו סוג של מומחיות ודאגה לטבע התהווה כמשאב תרבותי של הבורגנות העירונית המשכילה, במרחב התרבות העברית שהלכה והתהוותה בארץ ישראל הוא קיבל אחיזה חזקה ביותר דווקא בקרב הקהילות החקלאיות של ההתיישבות העובדת. זאת על אף האינטרס המובנה של קהילות אלו לנצל במידה המקסימלית את משאבי הטבע המקומיים ועל אף מחויבותן לפרויקט הלאומי של פיתוח ו"כיבוש השממה", כפי שנהוג לחזור ולספר. זהו פרדוקס־לכאורה, שאפשר להסבירו רק בזיקה החזקה שהתקיימה בין אותן קהילות בפריפריה ובין מרכז הידע המדעי והפדגוגי שכבר צמח בעשורים הקודמים.

חובבי טבע מקומיים כמקדמי פעולה פרו־סביבתית בימי ראשית המדינה

איך התבטאה הדינמיקה המתוארת בפריפריה היהודית החקלאית לפני הקמת המדינה ובימי ראשית קיומה? דוגמה מובהקת לכך היא התהליך שהתרחש באזור הגליל המערבי. באזור זה, המשתרע על השטח שבין רצועת החוף מעכו לראש הנקרה וכ־25 קילומטרים מזרחה עד לרכס הגליל הגבוה, נוצרה פעילות פרו־סביבתית מואצת כבר בראשית שנות ה־50 של המאה העשרים. גורם חשוב לאינטנסיביות הזאת, לטענתי, היה הפריפריאליות הגיאוגרפית של האזור בתקופה הנידונה, והסיטואציה החברתית המקומית של ההתיישבות היהודית המודרנית בתוכו. מנקודת המבט של היישוב היהודי לפני קום המדינה ובעשור הראשון לקיומה, הגליל המערבי היה אזור ספר קיצוני, כמעט ללא תשתיות מודרניות; ב־1962 עדיין לא היו כל היישובים בו מחוברים לחשמל. עד 1948 ישבו בו בעיקר כפריים ערבים

שקיומם היה על חקלאות מסורתית (לפי הערכות, היו באזור בין 25 אלף ל־50 אלף איש ב־39 יישובים קטנים עד בינוניים). לצידם התיישבה בשנות ה־30 אוכלוסייה יהודית דלילה (כ־4,500 איש) בשמונה יישובים חדשים (הראשון שבהם, נהריה, נוסד ב־1934, ואילו נוספו שבעה קיבוצים עד ראשית שנות ה־40). אלה היו קהילות חקלאיות מודרניות של צעירים ילידי הארץ ועולים, בעיקר ממרכז וממזרח אירופה, שהוקמו על ידי יזמים ציוניים והתנועה הקיבוצית. אחרי 1948 עבר האזור שינוי מואץ בעקבות הרס הקהילות הערביות המקומיות, בעיקר לאורך מישור החוף – שם נשארו על תילם שני כפרים ערביים בלבד – ועיבוי הישוב היהודי. בשנים 1949–1956 נוסדו באזור עוד תשעה קיבוצים ושבעה מושבי עובדים. על אלה נוספו שישה מושבי עולים ושתי עיירות פיתוח, שהזיקה החברתית ביניהם ובין המתיישבים החדשים־הוותיקים הייתה חלשה למדי. לא ניתן במסגרת דיון זה לרדת לעומקם של מורכבות היחסים או הניכור בין הקהילות השונות באזור ושל הבעיות

אכזיב והכביש אל ראש הנקרה, 1949

הסוציאליזם הנוצרי באותו מרקם אנושי מתהווה. אבל אין ספק שבסביבה האנושית המקומית הזאת, אולי באופן אינטנסיבי יותר מאשר בקרב ההתיישבות היהודית הוותיקה, לאתוס הפרוטו־סביבתי היה תפקיד חשוב בתהליך הנטיביזציה המואץ של המתיישבים היהודים החדשים־ הוותיקים ובתפיסת מקומם כעילית מקומית. כבוגרי מסגרות החינוך העברי העצמאי ותנועות הנוער בארץ או בחוץ לארץ, היחס לטבע כבר היה עבור אנשים צעירים אלו הן תרבותי מוכר, שמצד אחד הבדיל אותם מהקהילות המסורתיות השכנות – הן הערביות הוותיקות והן היהודיות החדשות – ומצד אחר חיבר אותם לרשת חברתית ארצית בעלת יוקרה. לאור האופי האליטיסטי של אותו הון תרבותי בחברה הכללית, בסיטואציה המקומית היה בו כדי להעניק ערך מוסף לפריפריאליות של אותן קהילות מתיישבים ולהפוך אותן משוליים נידחים לזירת פעולה משמעותית. כך נוצר בתוכן גרעין מצומצם של פעילים שהפכו את העניין בטבע למשימת חייהם.

אחת מזירות הפעולה החברתית־תרבותית המרכזיות שהיו משותפות לקהילות המתיישבים הקטנות הפרוסות בשטח נוצרה סביב החוג האזורי לידיעת הארץ בגליל המערבי. חוג זה, שנוסד ב־1952 והוא פעיל עד היום, היה מהראשונים מסוגו שהוקמו אז ברחבי הארץ. הוא הוקם ביוזמה מקומית שזכתה לתמיכת המועצות האזוריות סולם־ צור, געתון ונעמן דאז (היום מטה אשר). היו בו כ־60 פעילים, בעיקר חברי קיבוצים ומושבי עובדים (אך לא היו בו כמעט נציגים מקרב מושבי העולים, עיירות הפיתוח או היישובים הערביים באזור), שהשקיעו בפעילות החוג זמן ומרץ, יוזמה ומחויבות רגשית, באינטנסיביות המאפיינת פעילות של חברות אקטיביסטים ומועדוני חובבים. רבים מהחברים היו מורים לטבע וחובבי טבע וידיעת הארץ, חובבי ארכאולוגיה וטיילים מנוסים. הם שאבו השראה מן החוג הארצי לידיעת הארץ "סביבתנו", שפעל כבר מסוף שנות ה־30 והוטמע במדור לידיעת הארץ של ההסתדרות. רוח מסורת ידיעת הארץ – שעוצבה בידי דמויות בולטות כשמואל סבוראי, יוסף ברסלבי, זאב וילנאי, פנחס כהן, שמואל אביצור ואחרים, ושמוסדה עם הקמתו של מכון אבשלום בתל אביב באותה שנה (1952) – שיוותה לפעילותם אופי אתנוגרפי הוליסטי והדגישה את חשיבותה של הארכאולוגיה המקומית. אבל לא פחות מכך שימש החוג האזורי שדה פעולה אינטנסיבי לחובבי טבע מקומיים ולהתמקצעותם בתחום זה. ולפיכך, יוקרת החוג נבעה במידה לא מבוטלת מהקשר ההדוק והאישי שחלק מחבריו קיימו עם מוסדות הידע (שחלקם למדו בהם) – המכון הביולוגי בתל אביב, ובגלגולו המאוחר יותר המכון הזואולוגי האוניברסיטאי; סמינר אורנים שהוקם

אז, בסיוע חלק מחברי החוג האזורי; והחברה להגנת הטבע, שנוסדה כעבור שנתיים, גם כן בהשתתפותם הפעילה של חלק מחברי החוג.

כך אימץ החוג האזורי שיטות שאפיינו הן את חברות ידיעת הארץ והן את עבודתם של חוקרי טבע מקצועיים. חברי החוג המקומי קיימו טיולים, הרצאות ("בליזת פנס קסם")⁸ וכנסים, ערכו סקרים בוטניים וארכאולוגיים, הכינו רישומים ומפות, אוספים ותערוכות, ומראשית שנות ה־60 אף הפיקו סדרת פרסומים שבכתיבתם השתתפו גם חוקרים מהאקדמיה והם מהווים עד היום מקור חשוב ביותר לידע על האזור. לחוקרים המקצועיים שעמדו עימם בקשר הם שימשו מאגר של אינפורמנטים ואנשי שטח, והדבר הקנה להם לגיטימציה ויוקרה במרחב המקומי. אנשי האקדמיה התייחסו אליהם באמון רב ולא פעם הסתייעו בגילויים שלהם בשטח לצורך מחקר. כך למשל מיכאל שטיין, מורה לטבע מכפר מסריק, שדיווח בלשון מקצועית לד"ר מנדלסון על מציאת סלמנדרות במעיין בסאסא. בדיווחו הוא מפיגן ידע מעשי ותאורטי כאחד והיכרות אישית עם עולם המחקר והפרסונות המובילות:

[...] את מעיין הסלמנדרות מצאתי בסירי מבר־עם [ברעם] לסעסע [סאסא] – לפי התרשים המצורף תבין כי מוליכים 2 שבילים לסעסע מבר־עם. אל המעיין הנדון יורדים בשביל המערבי. – יורדים לואדי דרך המטעים [...] בערך כ־300 מ'. כאן פונים דרומה ונכנסים לואדי – לצדו המערבי מוליך שביל. עולים בואדי כ־150–200 מ' ופוגשים מצד המערבי בתאנה מסועפת בצורת שיח, אשר כמעט מכסה על פתח המעיין. – כאן נמצאות הסלמנדרות. המעיין מסומן בתרשים בעגול אדום. – ב־20 לספטמבר ביקרתי במעיין ומצאתי בו ראשנים של סלמנדרות. לפי אומדני כ־80–100 פרטים. לרובם היה צבע העור כהה – בלי סימנים – [...] ב־24 לספטמבר הבאתי הביתה 7 פרטים כדי לגדל חלק מהם ואת רובם לשלוח למכון. [...] אמנם לצערי (ולבושת) הנני מוכרח להודות כי עלה בידי לגדל רק 3 פרטים מוגמרים [...] ד"ר ברש בוודאי ספר לך באיזה תנאים החזקתי אותם – על זה אני אמסור לך באופן אישי – בזמן הקרוב אהיה בתל־אביב. כעת הן נמצאות באקווריום מרווח [...] מצבם – לפי הערכתי – טוב. [...] יש לי לשאול אותך כמה שאלות – אולם את הכל – רק בפגישה. אני מקווה למצוא אתך במכון בשבוע זה.⁹

כמו אצל חוקרי הטבע מהדורות הראשונים, גם בין פעילי החוג האזורי היו אחדים שהשתלבו באקדמיה כחוקרים מקצועיים ואחרים שהמשיכו בעיסוקם במרחב המקומי,

כמורים או כחובבים אוטוידקטים ללא התמחות מיוחדת. בהשראה מובהקת של החוקרים והמורים בני הדורות הראשונים הם ייחסו לעיסוקם אותו ערך של אוונגרד תרבותי ושליחות חברתית היוצרים בידול ומעניקים יוקרה. כפי שעולה מראיונות שקיימתי עם כמה מוותיקי החוג האזורי במהלך השנים 2007–2011, תחושת ייחוד זו הייתה כרוכה בתפיסת עצמם כ"אנשי טבע" והובלטו בה אותן נטיות מנטליות ומעשיות. הם ראו עצמם כאנשי שטח מנוסים וחד עין, הרפתקנים שוברי מוסכמות, בעלי יכולות יוצאות דופן לעמוד בתנאי שטח קיצוניים, מונעים בידי התשוקה לגילוי תופעות הטבע ואינם נרתעים מקשיים טכניים בדרך למימושה, אפילו עד כדי אקסצנטריות. בראיונות הם סיפרו סיפורי סכנה ותושייה על שיטוט בתנאים בלתי צפויים, על טיפוס מסובך על מצוקים או זחילה בנקיקים, על מפגשים מאיימים עם בעלי חיים, ובמרכז כל הסיפורים האלה עמד גילוי של תופעות טבע נדירות – צמחים, מערות, מעיינות, זוחלים. בכל אלה הם מצטיירים כסקרנים וכבעלי חוש התמצאות מושלם – תכונות שמבדילות את איש השטח ה"אותנטי", שנטיות אלו טבועות בו, מ"המלומד הבירוקרט". כך סיפר אחד מהם על הגעתו לראשונה לגליל המערבי בשנת 1949, בהיותו נער:

שמענו [...] שתפסו נמר בגליל המערבי בנחל נמר. לא תפסו [...] ירו בו והוא ברח, ותפסו את הגור שלו [...] אז לקחנו תרמילים והחלטנו [...] אני ועוד חבר שלי, באנו לגליל המערבי עם תרמילים, עם שקי שינה [...] והלכנו... ארבעה ימים, טיילנו בנחל, לחפש ת'נמר... לא ידענו כלום [על נמרים] איך הם מתקיימים ואיך הם זויים, אבל... זה יצר ההרפתקנות.¹⁰

בו בזמן עולה מסיפוריהם הפנמה של דפוסי פעולה ואתיקה של חוקרים מקצועיים, כגון טכניקות של התבוננות ומעקב שיטתי בשטח, לכידה ושימור של ממצאים, ניהול רישומים, שרטוט מפות, שימוש בטרמינולוגיה מדעית, הסתמכות על ספרות מחקר, קולגיאליזם כלפי עבודת חבריהם והכרה בגילויים קודמים, כתיבת מאמרים מלומדים וכדומה.

אבל מעל לכול, אנשים אלו ראו את עצמם כמחנכים טוטליים וכמובילי שינוי. הם מדברים על חינוך הציבור, לעיתים גם במחיר של ניגוד עניינים עם קהילות המוצא שלהם. הם מדגישים את הראשוניות של המאבק שניהלו על יצירת מודעות לשמירה על הטבע, בקמפיינים נקודתיים שיוזמו באופן אישי, עוד לפני היות החברה להגנת הטבע, ומבהירים איזה מחיר היו מוכנים לשלם כשהצטיירו כ"אויבי העם" בשל עימותים עם הממסד ועם ארגונים דומיננטיים כגון מוסדות הקיבוץ, רשויות מקומיות, מערכת החינוך

ומפעלים מקומיים. אחד המרואיינים סיפר למשל על מאבקו בציד ציפורי המים בבריכות הדגים של קיבוצו, מנהג שהיה מקובל לא רק בקרב ציידים שהגיעו מבחוץ אלא גם בקרב חברי הקיבוץ עצמם. הוא מתאר את התמורה התרבותית שהוא עצמו עבר כאשר מילד שנהג לסייע באיסוף הציפורים הירויות הפך למורה לטבע, בוגר סמינר הקיבוצים, המתריע נגד הרגל זה: "אז עוד לא הייתה רשות שמורות הטבע, [ו]החברה להגנת הטבע [הייתה] גוף עוד לא מאורגן שלא היו לו שיניים [...] אז למעשה הכול עבד על מתנדבים", הוא הסביר, "הייתי צריך לשכנע [את הציידים], להגיד להם [...] הציפורים האלה באות אלינו לחורף וזה [...] משמש ערך לימודי וערך חווייתי ואסתטי [...] אל תצודו, אתם לא כל כך מסכנים ש[אתם] צריכים ת'ברווז הזה בשביל לאכול!" ברוח זו סיפר גם כי כשהוקמה הרשות לשמורות הטבע הוא התחיל לדווח לפקח האזורי על מקרי הציד, הן של ציידים מבחוץ והן של חברי הקיבוץ. "ו[הפקח] היה בא להגיש להם דוח, ואז הם באו אליי בטענות שאני מלשין [...] אבל אני הייתי זה שמסתובב בשטח והייתי מתריע, וגם הייתי כותב לעלון של הקיבוץ מאמרים."¹¹

העולם החברתי המצטייר מכל אלה הוא עולם שבו יש זיקה הדוקה, מנטלית ומעשית, בין קבוצה מצומצמת של יחידים בעלי תכונות משותפות המבדלות אותם מאחרים, החל בקהילות המקומיות שלהם וכלה בחברה הישראלית בכלל. במפה החברתית הזאת גורמי קונפליקט קלאסיים כמו עמדות פוליטיות, אתניות או לאומיות אינם ממלאים תפקיד מרכזי ביצירת הערך המבדיל. יתר על כן, אותה תחושה של היבדלות הנעוצה בדמות העצמי של איש הטבע האותנטי הייתה מכוונת לא רק כלפי קבוצות חברתיות אחרות אלא במידה מסוימת גם כלפי הממסד הסביבתי עצמו, שהתחיל להיווצר בראשית שנות ה-60 בדמותה של רשות שמורות הטבע (ואפילו בתוך החברה להגנת הטבע, שחלק מחברי קבוצה זו היו שותפים בפעילותה בשנותיה הראשונות). מול הגורמים הממסדיים הם ראו עצמם כאנשי סביבה ראשוניים, כאלה שהרגישות האקולוגית היא חלק אינטגרלי של אישיותם, בלי קשר לתאוריות מלומדות ועוד לפני שתאוריות כאלה נוסחו, ובלי תלות בתכתיבים מלמעלה. במבט לאחור, כעבור כמה עשורים של פעילות בשטח, חלקם גם רומזים פה ושם על הסתייגותם מההתמסדות ומהפופולריזציה של החברה להגנת הטבע ומהסביבתנות האופנתית של ימינו, כפי שניסח זאת אחד מהם:

[...] מהר מאוד לא אהבתי את הבית ספר שדה. הוא התחיל להיות לא לרוחי. [...] עודף שמירה. פאניקה.

[...] זה היה מן מעבר כזה מכלום ל... אדוקים, נטורי קרתא בשמירת טבע. [...] באיזשהו שלב מאסתי בכל ההתנהלות הזאת [...] למשל [עד היום] אני אומר שהמים בישראל הם טובים! אני, בטיולים שלי שותים מים ככה, מהוואדיות הזורמים. והיום [ב]רוב הבתי ספר שדה [שותים] רק מבקבוקים. כן! [שאלת המראינת:] אתה לא אהבת את הכיוון הזה של הארגונים הירוקים? [תשובה:] בדיוק להפך! אני מתנגד להם מאוד.¹²

מובן שיש כאן ממד של הבניה לאחר בסיפור חיים של היחיד, בן המקום, לנוכח הסיפור הקנוני של מוסד תרבותי בקנה מידה ארצי שכבר עבר מיתולוגיזציה. ובכל זאת, לאור העובדה שהדוברים היו שותפים פעילים באותן פעולות ראשוניות של גילוי הטבע באזור, בניסיונות לשמר ובראשית פעולתה של החברה להגנת הטבע, מתחייב לשאול איזה אפקט היה לאותה פעילות מן השטח לפני היות המוסדות, בהנעת תהליכים שבדיעבד הוכתרו כבעלי משמעות סביבתית מובהקת. אמנם אי-אפשר לייחס לאותם פעילים מקומיים בשלב מוקדם כזה מודעות אקולוגית במובן המוכר היום, אבל הם היו מצוידים בעמדות ובהתנהגויות מתאימות שבהדרגה עודדו היווצרות של מודעות כזאת מתוך התנהלותם בשטח, לפני שהייתה לה המשגה ברורה ותוקף רשמי.

אחת הדוגמאות הבולטות לכך, מתוך יוזמות רבות שאפיינו את פעילותם של אנשי החוג האזורי בשנות ה-50 ובראשית שנות ה-60, היה המאבק להפסקת כריית הזיפוף ברצועת החוף הצפונית. הכרייה הייתה נפוצה לאורך כל החוף גם לפני קום המדינה, ובמיוחד באזור השרון, שכן הזיפוף שימש חומר גלם לבנייה והוא נדרש בכמויות גדולות והולכות בזיקה ישירה להתרחבות הבנייה באזורי ההתיישבות. בגליל המערבי, שבחופיו מצפון לעכו ומצפון לנהריה יש ריכוז גבוה של זיפוף, התעצמה הכרייה בשנים של ראשית המדינה,¹³ ושם גם התפתח באותן שנים מאבק ממשי להפסקתה. המאבק הסתיים בחקיקה שאסרה על כריית זיפוף ("חוק הזיפוף") בשנת 1964 והביא להפסקה כמעט מוחלטת של הכרייה בכל הארץ. אבל המאבק התחיל כפעילות מקומית עוד בראשית שנות ה-50 – פעילות שהפכה במידה רבה לסיפור מורשת, שסיפרו אותו שוב ושוב עזריה אלון ואחרים, על הצלחה ראשונה של מאבק סביבתי חלוצי שחוללה החברה להגנת הטבע.

פרשה זו מעניינת דווקא בגלל המשקל השולי יחסית שהיה להיבט האקולוגי המפורש במאבקים שהתנהלו ברמה המשפטית הפורמלית. למעשה, אפשר לספר אותה כשני סיפורים נפרדים. סיפור אחד הוא זה העולה מהמסמכים, ולפיו ככל מאבק שיש לו בסיס כלכלי, גם את המאבק

בכריית הזיפוף הניע מערך מורכב של אינטרסים והיו מעורבים בו גורמים אנושיים רבים שלכולם היה מה להרוויח או מה להפסיד מן הכרייה: חברות הכורים (בעלי רישיון כרייה וגם כורים פיראטיים), בעלי מפעלים בצפון נהריה שבשטחם התבצעה הכרייה, נציגי המועצה האזורית והמועצה המקומית של נהריה (שנעו בין שני קצוות המאבק: לעיתים תמכו במתן רישיונות כרייה ולעיתים ביקשו לעצור אותה), וכמובן משרדי הממשלה הרלוונטיים. לכל הנוגעים בדבר היו אינטרסים כלכליים מעשיים: מצד אחד הם נאבקו להבטיח את המשך הכרייה הנחוצה לבנייה ולפרנסתן של עשרות משפחות, ומצד אחר לחמו להפסיק אותה, גם כן משיקולי פרנסה, מחשש שתפגע במפעלים או באפשרות לפתח מתקני תיירות ונופש. נוסף על כך, הייתה גם תחרות בין הגופים השונים שביקשו אישורי כרייה. אבל ההצדקה המוסרית לטיעוניהם של כל בעלי האינטרסים במערכת המורכבת הזאת, המתנגדים לכרייה והתומכים בה כאחד, הייתה האתגר הלאומי של בנייה ופיתוח, שהזיפוף שימש להם חומר גלם. במילים אחרות, כל בעלי העניין התחרו ביניהם על הבכורה בייצוג טובת הכלל והאינטרס הלאומי. ככל המסמכים הרשמיים המתעדים מאבק מסובך זה, ההיבט האקולוגי כמעט שאינו נזכר. במקרים הבודדים שבהם הוא נרמז הוא מופיע רק באופן משני, בהקשר של חוות הדעת של גאולוגים בנוגע לשאלה אם הכרייה גורמת לנסיגה של קו החוף. אך אפילו במקרים בודדים אלו הממד האקולוגי מתבטא בצמצום ואינו חורג מעבר לשיקול של "יפי הנוף", המוצג בבחינת מותרות בלבד. כך כתב ד"ר י' גוברין, המפקח על המכרות, בתשובה למכתבו של אריה שרון, ראש אגף התכנון (1952):

אין זה נכון שכריית הזיפוף במרחק 60 מ' משפת הים ועד לעומק שהורשה [...] גרם "לקלקול תמידי וסופי של התקדמות הים לעבר היבשה". על זה משיב אני שאין לראות "קלקול" בכריית זיפוף נכונה. יתכן שהנך מתכוון ל"נוי הנוף". ברם, מה זה נוי הנוף – על זה יש וויכוח, אבל חשובים מ"נוי הנוף" הזה החיים הכלכליים במדינתנו [...].¹⁴

עדויות אלו ורבות אחרות שמצויות במסמכים עשויות לערער את הסיפור המקובל, שכן לא רק שהעניין האקולוגי לא היה הגורם המניע במאבק זה, אלא שהוא גם לא הציב ניגוד חד-משמעי בין נימוקים סביבתיים להפסקת הכרייה ובין נימוקים כלכליים לטובת המשכה. ועם זאת, ההתרחשויות בשטח מצביעות על כך שלמאבק סביב כריית הזיפוף בחופים נוצר גם מומנטום אקולוגי מובהק שהוביל לקמפיין סביבתי במלוא מובן המילה. זהו הסיפור השני על

כריית זיפזיף בחוף הים, שבי ציון, 1939

הטלות ובקיעות של צבים ברצועת החוף הזאת ובאחרות, בתיאום עם דייגים מקומיים, ובשני העשורים הבאים הפך המעקב הזה למחקר מתמשך על צבי הים המקומיים ההולכים ונעלמים. מעבר לציד הצבים והסחר בהם (שדעך בתקופה זו בגלל היעלמותם), התברר כי הם נתונים לסכנת הכחדה בשל כישלון ההטלות בגלל כריית הזיפזיף המסיבית באותן שנים, שגרמה לאיבוד מהיר של זיפזיף בקצב שעלה על קצב הצטברותו הטבעי בחוף. עניין התמעטות החול והרס החוף לטווח הארוך הובהר בדוחות הגאולוגיים שהומינו הרשויות, לאחר שהמאבק סביב הכרייה נמשך ללא פתרון.¹⁵ כך, בתוך שנים ספורות, התופעה של הרס אזורי ההטלה של צבי הים העלתה את המודעות למצבם האקוטי של החופים בכלל והפכה את הפעיל המקומי לאקטיביסט הנמרץ והחד-משמעי ביותר במאבק נגד הכרייה.¹⁶

הפרשה, המסופר מנקודת המבט של פעיל מקומי שבשל גילוייו התבררה הכרייה במפורש כבעיה סביבתית אקוטית. יגאל סלע, איש החוג האזורי וחבר קיבוץ באותם הימים, שהכיר מקרוב את רצועת החוף שבין נהריה לראש הנקרה, גילה שם בשנת 1952 הטלות של צבי ים (צבי הים האלה, המטילים בחופי הים התיכון, הוגדרו לפני כמה עשורים כמינים בסכנת הכחדה חמורה). במעקב אחרי מסלולי העלייה לחוף של הצבות ומצב בורות ההטלה התגלה כי הן מתקשות למצוא שטחי זיפזיף עמוקים דיים שיתאימו להטלה, ולכן פעמים רבות עלו הצבות אל החוף לשווא וגם הטילו במקומות לא מתאימים, והביצים נשטפו אל הים עוד לפני שהצבים הספיקו לבקוע. ד"ר מנדלסון וד"ר ברש, המומחים לזוחלים מהמכון הביולוגי, הוועקו ובאו לאכזיב לצפות בתופעה. מכאן התפתח מעקב מסודר של יגאל סלע אחרי

יש להדגיש שלוש נקודות חשובות: ראשית, אף על פי שברמת השיח טופחו אהבת הטבע והקשר הבלתי אמצעי עם הטבע כמרכיבים בלתי נפרדים מסדר היום התרבותי העברי-לאומי, עד כדי כך שהם נתפסים כעת כמכשיר מובן מאליו ליצירת קונצנזוס חברתי, בפועל הם לא התממשו בהתנהלות היומיומית של חלקים גדולים מן הציבור המקומי, לא בעבר ולא כיום. להפך, הכוח של העניין בטבע היה ועודנו דווקא בכך שכמו הרבה נטיות ועיסוקים אחרים, הוא ייצר הבחנה חברתית – במקרה זה, בין קבוצות בתוך הציבור היהודי של תקופת היישוב וימי ראשית המדינה. אנשי הטבע נתפסו וגם תפסו את עצמם כחריגים בתוך הקהילות שלהם ובציבור בכלל, כסמנים קיצוניים של אופציה תרבותית לא מוכרת, אם כי מוערכת (כך יש להבין את כינויים השגור "אויבי העם" – כדברי שבת עזמיים שמערערים על השיפוט המקובל של הציבור, שאינו מבין את פריצת הדרך החיובית של המהפכן, ביטוי שהיה חביב על עזריה אלון בסיפוריו על ראשיתה של החברה להגנת הטבע).

שנית, בעוד שבעולם המערבי האתוס הפרו-סביבתי צמח והתגבש בחוגי הבורגנות העירונית המשכילה, בחברה היהודית המקומית של טרום המדינה וראשיתה הוא אומץ וטופח בעיקר בקרב הקהילות החדשות של ההתיישבות העובדת באזורי הספר. זאת על אף הניגוד המובנה כביכול בין האינטרסים הקיומיים של קהילות חקלאיות, הדורשים למקסם את השימוש במשאבי הטבע לצורכיהן, ובין הדאגה המוסרית הפוסט-מטריאליסטית לרווחתו של הטבע או לניצול הוגן של משאביו. פרדוקס-לכאורה זה יובן רק מתוך ההקשר של חלוקת המשאבים הסמליים בחברה המקומית, בייחוד בערוצי החינוך וההשכלה שבהם נוצרה והופצה העמדה הפרוטו-סביבתית. בערוצים אלו שולבו ידע, דפוסי פעולה ונטיות מנטליות של חוקרים מקצועיים עם אלה של מורים לטבע אוטודידקטים וחובבים. מערך הנטיות ודפוסי הפעולה האלה נוצר והופץ בקהילות המתיישבים בפריפריה באמצעות רשת של קשרים אישיים שקיימו עם המסד המקצועי והפדגוגי המתפתח. אלה לא היו קהילות מסורתיות של משפחות איכרים כמו במושבות העבריות המוקדמות, אלא קהילות של צעירים – בחלקם הגדול בוגרי מערכת החינוך העברית ותנועות הנוער בארץ ובאירופה, ויוצאי ההכשרות המגויסות לפלמ"ח – שהתיישבו באזורי ספר במסגרת הארגונית של תנועת הקיבוצים. בקרב אותם מתיישבים הייתה לאופציה התרבותית הזאת, המוכרת להם וזרה לסביבתם, משמעות מיוחדת מבחינת תהליך הנטיביוזיה ותפיסת מקומם במרחב המקומי. היא הבדילה אותם מסביבתם החברתית הקרובה, ובו בזמן העניקה ערך לפעולתם כאנשי השטח השותפים לפרויקט מחקר וחינוך כלל-ארצי.

סיכום

במאמר זה הוצג מתווה לתיאור ההתפתחות של האתוס הפרוטו-סביבתי בחברה היהודית המקומית בתקופת טרום המדינה וראשיתה, לפני היות ההמשגה הסביבתית ולפני שקמו המוסדות הייעודיים להפצתה. טענתי היא שהופעתה של תנועה סביבתית משמעותית בהקשרים מקומיים תלויה בראש ובראשונה בהיווצרותה של עמדה מנטלית ומעשית כזאת ובזכייתה להערכה תרבותית, ובדינמיקת היווצרותה של סטטוס שעמדה כזאת עשויה לחולל בסביבה חברתית נתונה. במרחבים החברתיים הספציפיים שתוארו כאן, עמדה זו שימשה לקבוצות מסוימות משאב בעל ערך שאפשר להן להיבדל בסביבתן המיידית ולתפוס עמדה מתוך כך.

ולבסוף, היות שלא מדובר בחריגות שנתפסה כמגונה אלא להפך, בשונות בעלת יוקרה שטופחה על ידי הפרויקט הלאומי, היה באופציה תרבותית זו גם פוטנציאל לגייס לפעולה מעגלים רחבים יותר של תושבי האזור, חקלאים שלא היו חלק מאותו גרעין קשה של פעילים, באמצעות יצירתה של זיקה משכנעת בין האינטרסים המנוגדים: טובתם של החקלאים וטובתו של הטבע. עדויות רבות (שחלקן נרמזו בדוגמאות שלמעלה) מראות שבניגוד לדימוי האגדי של אנשי טבע כקיצוניים וכאיבי העם, התפתחה בקרבם דווקא מודעות אקולוגית מתונה שאינה מנוכרת לחיי החקלאים. דוגמה טיפוסית ליצירתה של תמיכה "עממית" כזאת היא המאבק נגד השימוש בחומרי הדברה בשטחים חקלאיים. באמצע שנות ה-50 הוכרו חוזרי הבר כמפגע למטעים בגליל, ומשרד החקלאות נלחם בהם בעזרת פיזור של הרעל תליום סולפט. סלע, האקטיביסט המקומי שבאותו זמן כבר שימש כנציג האזורי של החברה להגנת הטבע, הצליח לגייס את בעלי המטעים להתנגד לשימוש ברעל. לדבריו, החקלאים המקומיים עצמם הבחינו שאוכלוסיית החוזרים אינה נפגעת וכי הרעל קוטל דווקא עופות וחיות בר קטנות. כפי שהוא מדווח, אותם בעלי מטעים נרתמו לבצע סקרים שיום המדור לשמירה על הטבע במשרד החקלאות וערכו תצפיות מדוקדקות על אורחות חיי החוזרים, "מתוך הנחה שאם לא ניתן ליעל את ההרעלה, או להחליפה בשיטה אחרת, אין כל טעם לסכן לשווא אוכלוסיות גדולות של עופות, חיות בר וחיות בית – המורעלות במישרין או בעקיפין".¹⁷ בעקבות הסקרים הגיעו התושבים למסקנה שההרעלה אינה יעילה והעלו הצעות חלופיות ובראשן שמירה אנושית, ש"היא בחשבון הסופי השיטה היעילה והזולה ביותר", לצד ציד מבוקר, שכן תנועת אדם בשטח מרתיעה את החוזרים ובציד מבוקר יש גם הכנסה לציידים – מאנשי המקום עצמם.

תודתי והוקרתי העמוקות לאריה אבולעפיה, יוסף כהן, יגאל סלע, איתן עלומי ומיכאל שטיין ז"ל, שהאירו את עיניי בידע שלהם מהשטח ובמפעלותיהם לשמירת הטבע בארץ בכלל ובגליל המערבי בפרט.

- 1 אליעזר שמאלי, החלוצים: חוקרי הטבע של ארץ ישראל (תל אביב, 1972), 91.
- 2 שם, 51.
- 3 ישראל אהרונ, זכרונות זואולוג עברי (תל אביב, תש"ג), כרך ב, 29-28.
- 4 היינריך מנדלסון, "זוטות זואולוגיות בתל-אביב", ארץ וטבע כ"ז: 1 (1984), 8.

- 5 על חשיבותו של המרכיב החינוכי-תרבותי בזהותם המקצועית של אנשים אלה אפשר ללמוד דווקא על דרך השלילה, מתוך הנגדתה לזהותו המקצועית של אוטו ורבורג (1859-1938), שהיה חוקר טבע בכיר, בעל קריירה בינלאומית, ואחד ממובילי הציונות המעשית בשלושת העשורים הראשונים של המאה העשרים. למרות התמסרותו לפיתוח החקלאות וההתיישבות היהודית בארץ ישראל, ועל אף חלקו האקטיבי בפיתוח מדעי הטבע (כמי שהקים ביחד עם יצחק וילקנסקי את המכון לחקלאות ולמדעי הטבע, והיה פעיל במיסוד מדעי הטבע באוניברסיטה העברית עם הקמתה), ורבורג, כאנשי מדע אחרים, מעולם לא נתפס כדמות חינוכית, ונשאר מחוץ לאותה קבוצת מדענים-מחנכים שהיה להם תפקיד מפתח בבנייתה ובהנהלתה של התרבות העברית בארץ ישראל.
- 6 ריאיון עם אריה אבולעפיה, 12.2001, ארכיון סמינר אורנים.
- 7 ראו סרטון וידאו אצל יואב אבניאון, "בדד לעד: הדוד יהושע בחצר מכללת אורנים", אתר YoaView.
- 8 אלי גיל ומשה ידעיה, מערבו של הגליל: קובץ החוג האזורי לידיעת הארץ (חיפה, 1961), 5.
- 9 מיכאל שטיין לד"ר היינריך מנדלסון, 5.9.1949, ארכיון מנדלסון, אוניברסיטת תל אביב.
- 10 ריאיון עם איתן עלומי, אוגוסט 2007.
- 11 ריאיון עם יוסף כהן, נובמבר 2007.
- 12 ריאיון עם איתן עלומי, אוגוסט 2007.
- 13 ראו למשל "כריית הויפזיף בחוף נהריה: דין וחשבון של הוועדה הטכנית", 10.8.1955; גנוך המדינה גל-5-9436.
- 14 מכתב מאת ד"ר י' גוברין לאריה שרון, 19.1.1952, גנוך המדינה גל-5-9436.
- 15 ראו למשל מכתבו של קצין מחוז עכו י' איינשטיין, "רישיונות לכריית זיפזיף בחוף נהריה", 7.6.1955; גנוך המדינה גל-5-9436.
- 16 עם זאת, גם במאבק זה – שנתמך על ידי החברה להגנת הטבע – הובאו בחשבון שיקולים כלכליים וצורכי הפיתוח שעליהם נאבקו בעלי האינטרסים. ראו יגאל סלע, "תיפסק השחתת החופים על ידי כריית הויפזיף", טבע וארץ 10: 1 (1962), 483.
- 17 יגאל סלע, "המלחמה בחוזרי-בר במערב הגליל", טבע וארץ ה: 5 (1963), 238.

לקריאה נוספת

ישראל אהרונ, **זכרונות זואולוג עברי** (תל אביב, תש"ג).

גיורא אילני, **מעלה נמר: זיכרונות זואולוג ישראל** (בני ברק, 2004).

עוריה אלון, **טבע ואדם** (תל אביב, 2012).

כריסט בישוף, **אמליה דיטרין** (ירושלים, 1977 [1909]).

טימי בן-יוסף, "ידיעת הארץ כתחום חינוכי בתרבות הציונית, לאור התפתחותו ב'אפיק העממי' בשנים 1921-1973" (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, 2003).

אלי גיל ומשה ידעיה, **מערבו של הגליל: קובץ החוג האזורי לידיעת הארץ** (חיפה, 1961).

אלון טל, **הסביבה בישראל: היסטוריה סביבתית של ארץ ישראל** (תל אביב, 2006).

קראו בגיליון הבא של זמנים

גיליון 143 / קובץ מיוחד

40 שנה למהפכה באיראן

עורך-אורח: מאיר ליטבק

- דוד מנשרי, הרפובליקה האסלאמית: אתגרים מבית ושאיפות מעבר לגבול
- מאיר ליטבק, הלאומיות באיראן מהפכה לווים לרפובליקה האסלאמית
- מרים נסימוב, יהדות איראן, מהפכת 1979 ומדינת ישראל
- ליאורה הנדלמן-בעבור, תנועה ללא הנהגה, הנהגה ללא תנועה: המשכיות ושינוי במאבק הנשים ברפובליקה האסלאמית

עוד בגיליון

- שמואל גרואג, יפו החדשה: מודרנה תכנונית בתקופת המנדט – בין הנרי קנרל לעלי מסעוד
- איילת אבן-עזרא, קו המחשבה: קווים לדמותו של הרגל קוגניטיבי ימי-ביניימי
- גדי אלגזי, אלף לידטקה וההיסטוריה המוחפסת של היומיום
- "הטקסט אף פעם לא מדבר בעד עצמו": ריאיון עם פרופ' מרינה רוסטוב

פודקאסט זמנים

הקשיבו לראיונות עם מחברי מאמרים באתר:
<https://zmanimpodcast.com>
עורכים ומראיינים: אלה אילון ואסף מונד

בקרו באתר הבית של זמנים

<http://www.openu.ac.il/zmanim>

עמי כהן וגדעון ביגר, "פעולות השלטון הבריטי לשמירת טבע ונוף הארץ", בתוך אלי שילר (עורך), **ספר זאב וילנאי** (ירושלים, 1987), כרך ב, 295–300.

יוסי כץ, **לעצור את הדחפור** (רמת גן, 2004).

היינריך מנדלסון, "פרופ' מנדלסון מספר: זוטות וזאולוגיות בתל-אביב (כפי שסופר ליעקב ח.)", **ארץ וטבע** כ"ז:1 (1984), 9–7.

יגאל סלע, "המלחמה בחזירי-בר במערב הגליל", **טבע וארץ** ה:5 (1963), 238–241.

_____, "סכנת השמד של צבי-הים בים התיכון", **טבע וארץ** ט:2 (1967), 90–92.

_____, "הנצחון במאבק על הזיפוף בא מאוחר מדי לצבי-הים", **טבע וארץ** כא:2 (1979), 58–63.

אליעזר שמאלי, **החלוצים: חוקרי הטבע של ארץ ישראל** (תל אביב, 1972).

Avner De-Shalit, "From the Political to the Objective: The Dialectics of Zionism and Environment", *Environmental Politics* 4:1 (1985), 70–79.

Allen Greenbaum, "Nature Connoisseurship", *Environmental Values* 14:3 (2005), 389–407.

Randolph Haluza-DeLay, "A Theory of Practice for Social Movements: Environmentalists and Ecological Habitus", *Mobilization: The International Quarterly* 13:2 (2008), 205–218.

Derek J. Penslar, *Zionism and Technocracy: The Engineering of Jewish Settlements in Palestine, 1870–1918* (Bloomington & Indianapolis, 1991).

Rakefet Sela-Sheffy, "Settlers, Environmentalism and Identity: Western Galilee 1949–1965", in Roel During (ed.), *Cultural Heritage and Identity Politics* (Wageningen, 2011), 49–60.

מקורות האיורים

תמונות בעמודים 105, 109: ארכיון היינריך מנדלסון, ארכיון אוניברסיטת תל אביב

תמונה בעמוד 108: מאת Michal Sokolovski – נוצר על ידי מעלה היצירה, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=28887417>, CC BY-SA 3.0

תמונה בעמוד 112: צילום: פריץ שלזינגר, ארכיון הצילומים של קק"ל

תמונה בעמודים 116–117: צילום: רודי ויסנשטיין, ארכיון הצילומים של קק"ל